

SHAXSLARDA XARAKTER XUSUSIYATLARINI NAMOYON BO'LISHI

Baxramova Shaxnozaxon Shuxrat qizi

Toshkent shahar Yunusobod tumani

313-maktab amaliyotchi psixologi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada shaxsda xarakter xususiyatlarining shakllanishi va namoyon bo'lish jarayoni, unga ta'sir etuvchi biologik, ijtimoiy va psixologik omillar keng yoritiladi. Shuningdek, xarakter turlari, ularning xulq-atvorda aks etishi hamda tarbiya va muhitning ahamiyati tahlil qilinadi.

***Kalit so'zlar:** xarakter, shaxs, xulq-atvor, temperament, tarbiya, muhit, psixologiya, rivojlanish*

KIRISH

Xarakter (yunoncha *charaktir* – belgi, ajratuvchi sifat, xislat) – ijtimoiy muhitda tarkib topadigan, shaxsning tevarak-atrofdagi voqelikda va o'z-o'ziga munosabatlarida ifodalanadigan, uning muayyan vaziyat va sharoitda namoyon bo'luvchi xatti-harakatlarini belgilab beradigan barqaror, turg'un ruhiy xususiyatlarining majmuasi.

Xarakter xususiyatlari kelib chiqishining fiziologik sharoitlaridan biri – bu ko'chish mexanizmi asosida turli dinamik stereotiplarning hosil bo'lishidir. Temperament tipi xarakterning individual o'ziga xos xususiyatlarining paydo bo'lishidagi muhim psixologik sharoitlardan biri. Inson xarakterining ayrim xususiyatlarining o'zaro bog'liq, bir-biriga tobe yaxlit organizmi uning tuzilmasi (strukturasi) deyiladi. Ruhiy xususiyatlarning o'zaro bog'langan tizimi simptomokomplekslar yoki faktorlar deb ataladi.

Xarakter xususiyatlarining 4 ta tizimi mavjud:

1) jamoaga, guruhga, ayrim insonga nisbatan munosabatlarni ifodalovchi xususiyatlar (yaxshilik, mehribonlik, talabchanlik, takabburlik va boshqa);

2) mehnat faoliyatiga nisbatan munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar (mehnatsevarlik, yalqovlik, vijdonlilik, mehnatga mas'uliyat yoki mas'uliyatsizlik bilan munosabatda bo'lish va boshqa);

3) narsa va ashyolarga nisbatan munosabatni ifodalovchi xususiyatlar (ozodalik yoki ifloslik, narsalarga ayab yoki ayamandan yondashish va boshqa);

4) insonning o'z-o'ziga nisbatan munosabatlarini ifodalovchi xususiyatlar (izzatnafslilik, shuhratparastlik, mag'rurlik, dimog'dorlik, kamtarinlik va boshqa).

Xarakter tuzilishining xususiyatlariga ularning chuqurlik darajasi; faolligi, kuchi; barqarorligi, o'zgarmasligi; ma'lum darajada plastikligi kabilar kiradi. Xarakterni tashkil qiluvchi xususiyatlar uning xislatlari deb nomlanib, ma'naviy va irodaviy turkumlardan iborat. Xususiyat tug'ma, o'zgarmaydigan bo'lmaydi, shuning uchun u insonning turmush sharoitiga bog'liq holda tarkib topib, o'zgaruvchan va tarbiyalanuvchandir. Modomiki shunday ekan, psixikaning individual sifat xususiyatlari shaxsning ijtimoiy tipik munosabatlari bilan birga qo'shilgandagina xarakter xislatlarini belgilash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Xarakter irsiyat bilan bevosita aloqaga kirmaydi, chunki u ijtimoiy qonuniyatlar bilan belgilanadi. Xarakter bilan temperamentning o'zaro munosabati ularning fiziologik asoslari bilan tavsiflanadi. Xarakterning shakllanishida bir necha turli psixologik mexanizmlar mavjud bo'lib, ularning izida odatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, xarakter umumbashariy sifatlar bilan cheklanib qolmasdan, u milliy va etnopsixologik xususiyatlarga ham ega. Shu boisdan o'zbeklarning o'ziga xos milliy xarakter xislatlari mavjud. Istiqoldan keyin milliy ma'naviyat va qadriyatlarning tiklanishi tufayli xarakterning sof fazilatlari barqarorlashib bormoqda. Xarakterning mohiyati, tuzilishi va turlarini psixologiyaning maxsus sohasi – xarakterologiya o'rganadi.

Характер — bu shaxsning barqaror psixologik xususiyatlari majmuasi bo‘lib, u insonning xulq-atvori, munosabatlari va faoliyatida namoyon bo‘ladi. Charakter insonning hayotiy tajribasi, tarbiyasi va ijtimoiy muhit ta’sirida shakllanadi va vaqt o‘tishi bilan mustahkamlanadi.

Xarakterning shakllanishi bolalik davridan boshlanadi. Bola oilada qanday muhitda tarbiyalansa, uning xakteri ham shunga mos ravishda rivojlanadi. Mehribonlik, e’tibor va qo‘llab-quvvatlash mavjud bo‘lgan oilada ijobiy xarakter xususiyatlari shakllanadi. Aksincha, nizoli va befarq muhitda salbiy sifatlar yuzaga kelishi mumkin.

Xarakterning aksenti - shaxsning ta'sir etuvchi omillarga bo'lgan munosabatining o'ziga xosligini ta'kidlaydigan shaxsning o'ziga xos xususiyatlarining haddan tashqari intensivligi (yoki kuchayishi) yoki aniq vaziyat... Masalan, tashvish odatiy namoyon bo'lish darajasidagi xarakterli xususiyat sifatida, g'ayrioddiy vaziyatlarga tushib qolgan ko'pchilik odamlarning xatti-harakatlarida aks etadi. Ammo agar tashvish shaxsning xarakterini ta'kidlash xususiyatlariga ega bo'lsa, unda odamning xatti-harakati va harakatlari etarli darajada tashvish va asabiylikning ustunligi bilan ajralib turadi. Xususiyatlarning bunday namoyon bo'lishi, go'yo odatdagi va patologiyaning chegarasida, ammo salbiy omillarga duch kelganda, ba'zi aksanlar psixopatiyaga yoki odamning aqliy faoliyatidagi boshqa og'ishlarga aylanishi mumkin.

Olim A.E. Lichkoning fikriga ko'ra, shu bilan birga, tanlangan zaiflik mavjud bo'lib, u ma'lum psixogen ta'sirlarga tegishli (hatto yaxshi va yuqori qarshilik holatlarida ham). A.E.Lichko ta'kidlashicha, har qanday aksentuatsiya, bu o'ta variant bo'lsa ham, bu odatiy holdir va shuning uchun uni psixiatrik tashxis sifatida ko'rsatish mumkin emas.

Psixologiyada, afsuski, bugungi kunda aksentuatsiyalarning rivojlanishi va dinamikasi bilan bog'liq muammolar hali etarlicha o'rganilmagan. Ushbu sohaning rivojlanishiga eng katta hissa qo'shgan A.E.Lichko, aksentuatsiya turlarining dinamikasida quyidagi bosqichlarni ta'kidlagan (bosqichlarda):

- odamda aksentuatsiyalarning shakllanishi va ularning xususiyatlarining keskinlashishi (bu balog'at yoshida sodir bo'ladi), keyinchalik ularni tekislash va kompensatsiya qilish mumkin (aniq ta'kidlar yashirin bilan almashtiriladi);
- yashirin aksentuatsiyalar bilan ma'lum bir urg'u berilgan tipdagi xususiyatlar travmatik omillar ta'sirida ochib beriladi (zarba o'sha joyning eng zaif tomoniga, ya'ni eng kam qarshilik kuzatilgan joyda qo'llaniladi);
- ma'lum bir aksentuatsiya fonida ba'zi qonunbuzarliklar va og'ishlar sodir bo'ladi (deviant xatti-harakatlar, nevroz, o'tkir affektiv reaksiya va boshqalar);
- aksentuatsiya turlari atrof-muhit ta'siri ostida yoki konstitutsiyaviy ravishda yaratilgan mexanizmlar tufayli ma'lum bir o'zgarishlarga uchraydi;
- sotib olingan psixopatiyaning shakllanishi sodir bo'ladi (aksentuatsiya buning uchun asos bo'lib, tashqi omillarning salbiy ta'siriga qarab tanlab olinadigan zaiflikni yaratdi).

K. Leonhard xarakterlar aksentuatsiyasi tasnifini uchta guruhga ajratdi, ular u tomonidan aksentuatsiya kelib chiqishiga qarab, aniqrog'i, ular lokalizatsiya qilingan joyga (temperament, xarakter yoki shaxsiy darajaga bog'liq) qarab ajratilgan. Hammasi bo'lib K. Leonhard 12 turni aniqladi va ular quyidagicha tarqatildi:

- temperament (tabiiy tarbiya) tarkibiga gipertimik, distimik, affektivlabil, affektiv-yuksak, xavotirli va hissiy turlar kiradi;
- olim namoyishkorona, pedantik, tiqilib qolgan va hayajonli turlarni xarakterga bog'lagan (ijtimoiy shartli ta'lim);
- shaxsiy daraja ikki turni o'z ichiga olgan - qo'shimcha va introvert.

Xarakterning o'spirin aksentuatsiyalari xuddi shu tarzda namoyon bo'ladi, masalan, ta'kidlashning gipertimik turiga ega bo'lgan o'spirin har joyda o'z kuchi bilan, isterik bilan chayqaladi - iloji boricha ko'proq e'tiborni jalb qiladi va shizoid turi bilan, aksincha, u o'zini boshqalardan himoya qilishga intiladi.

Lichkoning fikriga ko'ra, ular balog'at yoshida nisbatan barqaror, ammo bu haqda gapirganda quyidagi xususiyatlarni esga olish lozim:

- aksariyat turlar aniq o'spirinlik davrida keskinlashadi va bu davr psixopatiyalarning paydo bo'lishi uchun eng muhim hisoblanadi;
- barcha turdagi psixopatiyalar ma'lum bir yoshda shakllanadi (shizoid turi yoshligidan aniqlanadi, psixostenik xususiyatlar boshlang'ich maktab, gipertimik tip o'spirinlarda, sikloid asosan yoshlarda eng aniq ko'rinib turadi (garchi qizlarda u balog'at yoshida boshlanishi mumkin bo'lsa ham) va sezgir turi asosan 19 yoshga kelib shakllanadi); biologik va ijtimoiy omillar ta'siri ostida, o'spirin davridagi turlarning transformatsiyasida naqshning mavjudligi (masalan, gipertimik xususiyatlar sikloidga o'zgarishi mumkin).
- Ko'pgina psixologlar, shu jumladan Lichkoning o'zi, balog'at yoshiga etgan davrda "xarakter aksentuatsiyasi" atamasi eng ideal deb ta'kidlaydilar, chunki aynan o'spirin xarakterli aksentuatsiyalar imkon qadar aniqroq namoyon bo'ladi. O'smirlik davri tugashi bilan aksentuatsiya asosan yumshatiladi yoki qoplanadi, ba'zilari esa aniqdan yashirin tomonga o'tadi. Shuni esda tutish kerakki, aniq ta'kidlarga ega bo'lgan o'spirinlar maxsus xavf guruhidir, chunki salbiy omillar yoki shikastli vaziyatlar ta'siri ostida bu xususiyatlar psixopatiyaga aylanib, ularning xatti-harakatlariga ta'sir qilishi mumkin (og'ish, huquqbuzarlik, o'z joniga qasd qilish harakati va boshqalar).

Xarakterni aksentuatsiya qilish eng yuqori darajada murakkab tip shaxsning g'ayritabiiy rivojlanishi bilan tavsiflanadigan ruhiy kasallik arafasidagi me'yorlar: ba'zi xususiyatlar haddan tashqari ifoda etiladi va keskinlashadi, boshqalari esa haddan tashqari bostiriladi. Psixologiyada xarakter aksentuatsiyasi tushunchasi "aksentuatsiya qilingan shaxs" sifatida ishlab chiqilgan, ammo keyinchalik belgilangan variantgacha toraytirilgan.

Xarakterli aksentuatsiyalarni tashxislash jarayonida zo'ravonlik darajasi bo'yicha farqlanadigan ikkita aksentuatsiya ajratiladi:

1. Yashirin aksentuatsiya. Bu odatiy variant, unda salbiy xarakter xususiyatlari o'zlarini faqat ba'zi qiyin vaziyatlarda his qilishlariga qaramay oddiy hayot bir kishi etarli darajada bo'lishi mumkin.

2. Aniq aksentuatsiya. Ushbu hodisa normaning chegara variantidir. Bunday holda, odatda, inson hayoti davomida deyarli har qanday vaziyatda xarakterli muammoli xususiyatlarning namoyon bo'lishini qayd etish mumkin. Yorqin aniq aksentuatsiya kundalik hayotda odatda "psixopat" deb nomlanadi.

Bunday umumiy xususiyatlar, belgi aksentuatsiyalari tushunchalarni chegaralashga va odamning holatini aniqroq baholashga imkon beradi. Xarakter shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar quyidagilardan iborat:

- oila muhiti va tarbiya;
- ijtimoiy muhit va do'stlar;
- ta'lim va tarbiya tizimi;
- shaxsning o'z ustida ishlashi;
- hayotiy tajriba va sinovlar.

Shuningdek, xarakter insonning o'ziga bo'lgan munosabatida ham aks etadi. O'ziga ishongan shaxs faol va tashabbuskor bo'ladi, o'ziga ishonchi past inson esa ko'proq ikkilanishga moyil bo'ladi.

Xarakterni rivojlantirish va ijobiy tomonga o'zgartirish mumkin. Buning uchun shaxs o'z xulq-atvorini tahlil qilishi, kamchiliklarini anglab, ularni bartaraf etishga harakat qilishi lozim. Tarbiya, psixologik mashg'ulotlar va ijobiy muhit bu jarayonda muhim rol o'ynaydi.

Xarakter borasidagi ta'limotlar tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Xususan, Arastu va Aflotun kishining xarakterini tashqi qiyofasiga qarab aniqlash mumkinligini ta'kidlaganlar. Ularning qarashlariga ko'ra, insonning tashqi ko'rinishida ayrim hayvonlarga o'xshash belgilar topilsa, uning xakteri ham o'sha hayvon xususiyatlariga o'xshash deb hisoblangan. Masalan, Arastuning fikricha, buqanikiga o'xshash yo'g'on burun ishyoqmaslikni, cho'chqanikiga o'xshash keng burun ahmoqlikni, arslonnikabi kabi burun mag'rurlikni bildiradi. Shuningdek, junining mayinligi qo'rqqoqlikni, dag'alligi esa botirlikni anglatadi deb qaralgan.

Keyinchalik Johann Kaspar Lavater insonning yuz tuzilishiga qarab uning ichki sifatlarini aniqlash mumkinligini ilgari surgan. U hatto mashhur adib Johann Wolfgang

von Goethe ning daholigini uning tashqi ko‘rinishi, xususan burni orqali izohlashga uringan. Lavater vafotidan so‘ng esa yangi ta‘limot – frenologiya yuzaga keldi.

Frenologiya nemis shifokori Franz Joseph Gall nomi bilan bog‘liq. Uning ta‘limotiga ko‘ra, inson xarakterining barcha xususiyatlari bosh miya yarim sharlaridagi maxsus markazlarda joylashgan bo‘lib, ularning rivojlanish darajasi miya qismlarining kattaligiga bog‘liq. Gallning fikricha, bosh suyagi shakli miyaning tuzilishiga mos kelgani sababli, insonning boshidagi bo‘rtmalarni tekshirish orqali uning ruhiy xususiyatlarini aniqlash mumkin. Biroq bu nazariyada faqat miya va psixika o‘rtasidagi bog‘liqlik haqidagi boshlang‘ich fikr to‘g‘ri bo‘lib, qolgan jihatlari ilmiy asosga ega emas deb hisoblanadi.

Zamonaviy psixologiya nuqtai nazaridan xarakter tug‘ma emas, balki ijtimoiy muhit ta‘sirida shakllanadi. Organizmning nasliy xususiyatlari xarakter rivojlanishiga ma‘lum darajada ta‘sir etsa-da, u ijtimoiy qonuniyatlar asosida shakllanadi. Masalan, egizaklar temperament jihatidan o‘xshash bo‘lishi mumkin, ammo ularning xarakter xususiyatlari turlicha bo‘ladi. Bu esa xarakter tarbiya, tajriba va muhit mahsuli ekanligini ko‘rsatadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, xarakter shaxsning asosiy psixologik belgilaridan biri bo‘lib, u insonning hayotdagi muvaffaqiyati, munosabatlari va jamiyatdagi o‘rnini belgilaydi. To‘g‘ri tarbiya va ijobiy muhit orqali sog‘lom va barkamol xarakter shakllantirish mumkin.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Davletshin M.G Umumiy psixologiya T-2002 y
2. Джемс В. Психология.- М., 1991
3. Леонгард К, Акцентуированные личности. — Киев: Вища школа, 1989. 6.
- G‘oziev E.G’ Umumiy psixologiya 1-2 kitob T-2002 y
4. Ziyo.net